

Смағұлова Г.Н.¹, Керимова С.М.²,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
¹профессоры, ф. г. д., ²PhD докторанты, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: smagulova.g@mail.ru; sunny-dos@mail.ru

АУДАРМА – МӘДЕНИАРАЛЫҚ ҚАТЫСЫМНЫҢ БАСТЫ КӨРСЕТКІШІ

Мақалада аударматанудың мәдениаралық қатысым жағдайында іске асып, жаңа антропоэкетілік парадигма шеңберінде даму ерекшеліктері сөз етіледі. Аударма арқылы тіл мен мәдениет, тіл мен ойлау, мәтіндегі әлемнің тілдік бейнесі тоғысады. Алайда мәдениаралық қатысым үдерісінде лингвистикалық фактордың рөлі ерекше болып табылады. Қазіргі уақытта, жаһандану және интеграция жағдайында, халықаралық байланыстардың кеңейіп, ақпарат алмасуына орай, бір тілден екінші тілге аудару үрдісі лингвистердің, сондай-ақ, тілді тұтынушылардың назарындағы үлкен мәселе екендігі баяндалады.

Түйін сөздер: мәдениаралық қатысым, аудармашы, фондық білім, аударматану, коммуникативті сәтсіздіктер.

Smagulova G.N.¹, Kerimova S.M.²,

¹Doctor of Philology, Professor, ²doctoral student,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: smagulova.g@mail.ru; sunny-dos@mail.ru

Translation – the basic indicator of cross-cultural relations

The problem of realizing the possibilities of translation in cross-cultural communication is considered in the article. Special attention is paid to the peculiarities of the development of translation within the anthropocentric paradigm, which allows to consider the interaction of language and culture, language and thinking, to present the whole linguistic picture of the world in the text. According to the author of the article, the linguistic factor plays a special role in the process of cross-cultural relations. At present, the process of translation from one language to another one in the context of globalization and integration, expansion of international relations and the exchange of information have become an actual problem for linguists and carriers of that or another language.

Key words: cross-cultural relation, interpreter, background knowledge, translation studies, communicative failures.

Смағұлова Г.Н.¹, Керимова С.М.²,

¹д. ф. н. профессор, ²докторант
Қазақстанның национальнаны университеті им. аль-Фараби,
Қазақстан, г. Алматы, e-mail: smagulova.g@mail.ru; sunny-dos@mail.ru

Перевод – главный показатель межкультурных отношений

В статье рассматриваются вопросы реализации возможностей перевода в межкультурной коммуникации. Особое внимание уделяется особенностям развития перевода в рамках антропоцентрической парадигмы, которая позволяет увидеть взаимодействие языка и культуры, языка и мышления, представить в тексте всю языковую картину мира. По мнению автора статьи, особую роль в процессе межкультурных отношений играет лингвистический фактор, ибо процесс

перевода с одного языка на другой в нынешнее время в условиях глобализации и интеграции, расширения международных связей и обмена информацией становится актуальной проблемой как для лингвистов, так и для носителей того или иного языка.

Ключевые слова: межкультурные отношения, переводчик, фоновое знание, переводческое дело, коммуникативные неудачи.

Кіріспе

Аударматану – өзінің теориялық негізі, концептуалды аппараты және терминжүйесі қалыптасқан дербес ғылым саласы. Қазақстандағы аударматанудың дамуы әртүрлі елдердің шығармаларының қазақ тіліне аудару дәстүрімен байланысты. Абай алғашқы рет орыс классикалық әдебиет шығармаларын – «Евгений Онегин» романының үзіндісі «Онегиннің Татьянаға жазған хаты», М.Ю. Лермонтовтың жеке өлеңдері, И.А. Крыловтың аңыз әңгімелерін аударды. Аударма арқылы қазақ оқырманы У. Шекспир, Д. Байрон, И. Гете, Ги де Мопассан, Э. Хемингуэй, Д. Лондон, М. Твен т.б. шығармаларымен танысып, өзге елдердің тарихы мен мәдениеті туралы хабар алды.

XX ғасырдың ортасынан бастап аударматану теориялық ғылымы жеке сала болып қалыптаса бастады. Қазақстандық аударматану XX ғасырдың ортасына дейін көбінесе әдебиеттану ғылымымен ұштасады, сол кездегі кеңестік идеология бойынша ұлттық ақындардың шығармаларын орыс тіліне аудару арнайы тапсырыс бойынша іске асқан. Сондықтан да мақалалардың көбісі аударманың әдеби аспектісін қамтитын. Орыс классиктерін қазақ тіліне аударудың теориялық мәселелері А. Байтұрсынов, М. Сералин, Ж. Аймауытов, М. Әуезов, М. Қаратаев, А. Сатыбалдиев, С. Талжанов, С. Сеитов, Г. Бельгер, К. Канафиева-Кереева еңбектерінде қарастырылған. Оған А. Құсайынов, Ш. Сарыбаев құрастырған «Аударма мәселесі» атты библиографиялық көрсеткіш дәлел. (Kusainov, Sarybaev, 1999: 243).

XX ғасырдың 90-жылдары жарық көрген көптеген ғалымдардың еңбектерінде аударманың лингвистикалық аспектісі қарастырылды. Бұл ретте қазақстандық аударматанудың лингвистикалық және лингвомәдени мәселелері А.А. Алдашеваның еңбектерінде негізделеді (Aldasheva, 1998: 215). Зерттеуші-ғалым көркем-әдеби және публицистикалық мәтіндердің аудармаларына салыстырмалы лингвомәдени талдау жүргізеді. Сонымен қатар қазақстандық ғалымдар аудармашылық тезаурустың теориялық және әдіснамалық негіздерін жетілдіртті.

Қазіргі уақытта, жаһандану және интеграция жағдайында, халықаралық байланыстардың кеңейіп, ақпарат алмасуына орай, бір тілден екінші тілге аудару үрдісі ғалымдардың назарындағы үлкен мәселе. Заманауи аударматану мәдениаралық қатысым жағдайында іске асып, жаңа антропоэкетілік парадигма шеңберінде даму үстінде. Аудармада тіл мен мәдениет, тіл мен ойлау, мәтіндегі әлемнің тілдік бейнесі тоғысады. Коммуникативтік инфрақұрылымның даму және ақпараттың ауқымды көлеміне қарай аударма жаңа әлеуметтік мәртебеге ие болады. Қазақстандағы аударматанудың заманға сай қалыптасқан үрдістері қолданбалы міндеттер мен ақпараттық дәуірдің социомәдени еалийлерімен үндеседі. Жалпы қазақстандық аударматанудың жаңа үрдістері: 1. Мәдениаралық қатысым және жаңа ғылыми парадигмалар жағдайында дамуы; 2. Қолданбалы міндеттер мен аудармашылық инфрақұрылымның дамуы; 3. Мемлекеттік тілдің дамуы және жаңа арнайы әдебиеттің қазақ тіліне сапалы аударылуы.

Мәдениаралық қатысым үдерісі – ол әртүрлі мәдениет өкілдерінің өзара қатынас жасау әрекеті болып табылады. Сондықтан көп жағдайда этномәдени өзгешелік коммуниканттардың өзара әрекеттесуімен қатар, оларды әлем бейнелерінің «қақтығысуына» алып келеді. Осындай жағдай аудармашы мен автор арасында да туындайды, аудармашының лингвотникалық құзыреті аударма мәтінінде көрініс табады. Сондықтан аударманың мәдениаралық қатысымның жанама әрекеті ретінде іске асатын жалпы механизмдерін және аударма мен мәдениаралық қатысым шектесетін межелерін анықтау қажеттілігі туындайды.

Эксперимент

Мәдениаралық қатысым мен аударманың арақатынасын келесі тұжырымдар арқылы қарастырамыз:

1. Мәдениаралық қатысым теориясының негізін құрайтын тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттестігі. Аударматануда ол аударылу (переводимость) мәселесінде көрініс табады. Аударылу (переводимость) тіларалық әрекеттесу феномені

ретінде келесі мағыналық аспектілерді қамтиды: денотативті, сигникативті, аксиологиялық және уәждемелік-прагматикалық.

2. Тілдегі аялық білімді ашып көрсету мәселесі. Лингвистикалық аударматанудың ең күрделі мәселесінің бірі – ол баламасыз лексиканың құрамын айқындау және сол сөздердің семантика-стистикалық ерекшеліктерін жоғалтып алмай, басқа тілдерге аударудың амал-тәсілдерін талдау. Негізі баламасыз лексика – тілдердің ұлттық-мәдени, тарихи-әлеуметтік айырмашылықтары, сондықтан да аудару үрдісінде көптеген қиындықтар туғызатын, сөз топтамасы. Оларға ұлттық реалиялар – лингвокультуремалар, окказионализм, экзотизм, историзм және архаизмдер жатады.

3. Әлемнің тілдік және мәдени бейнелерінің өзара әрекеттесуі. Лингвистикалық ғылымда адамның қоршаған ортаны қабылдауы әлемнің нақты, мәдени және тілдік бейнелері арқылы іске асады. Мәдениаралық қатысым теориясында «әлемнің бейнесі» ұғымы ұлтаралық әрекеттесу үдерісінің мәнін түсіндіре алады. Тілдер мен этномәдениеттердің ықпалдарын ашып көрсету үшін мамандар «әлемнің алғашқы бейнесі» (коммуниканттар үшін өз тілі мен мәдениеті әсерімен қалыптасқан) және «кейінгі әлемнің бейнесі» (шет тілін меңгеру барысында қалыптасқан) терминдерін қолданады. (Тер-Минасова, 2000.)

4. «Коммуникативті сәтсіздіктер» мәселесі. Мәдениаралық қатысым теориясында мәдениеттердің ерекшеліктерін белгілеп, олардың арасындағы алшақтарын анықтау үшін белгілі категориялар жүйесі қалыптасқан: вербалды және бейвербалды қатысым жүйесі; адамның өзін және кеңістікті сезіну; уақыт және оны қабылдау; тамақтану барысында ережелерді ұстану; ара-қатынас орнату; нормалар мен құндылықтар; діни ұғымдар мен түсініктер жүйесі; интеллектуалды әрекет пен оқыту әдістері; еңбекті ұйымдастыру мен жұмыскерлік қабілеті т.б.

Коммуникативті сәтсіздіктер себептеріне тілде қолдануын реттейтін лексика-фразеологиялық шектеуліктерді жатқызуға болады. Осындай ақаулықтар тіл бірліктері мағынасын адекватты түрде түсінбегендіктен, мысалы, жалған эквиваленті білмегендіктен туындайды. Коммуникативтік сәтсіздіктер тек қана қатысым кодын (тілді) білмегендіктен емес (лингвистикалық сәтсіздіктер), сонымен қатар, тілден тыс білімдердің болмауынан (семиотикалық сәтсіздіктер) пайда болады. Әдетте, жиі кезде-

сетін семиотикалық ахуалдарға өзге мәдениетке тән символдар мен ымдарын түсінбеу, оларды адекватты түрде қабылдау. Осындай коммуникативтік сәтсіздіктерге ұшырау айтарлықтай мәдениаралық қақтығысты тудырады.

Этномәдениеттердің аударма барысында ықтимал «қақтығысуы» семиотикалық тұрғыдан болуы күмән тудырмайды. Мәдениаралық қатысым мен аударма арақатынасы: Тілдегі фондық білім мен ақпарат; Тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттестігі; Әлемнің тілдік және мәдени бейнесінің байланысы; коммуникативті сәтсіздіктер» мәселесі бойынша анықталады. Аударма үдерісінде пайда болатын қиындықтарды белгілеу үшін «лингвоэтникалық кедергі» ұғымы қолданылады. Себебі аудармашы екі семиосфераның, яғни «өзім» мен «өзгенің» тоғысқан жерінде, екі тіл мен ұлттың арасында дәнекер болады. Сондықтан, әрбір шет тілді мәтін аудармашы үшін лакуналық болып келуі тілмаштың лингвистикалық және фондық білімін және оның әлемінің бейнесіне асыруды талап етеді. Әсіресе, этномәдени бірліктерді аударуда байқауға болады.

Дәстүрлі аударма теориясы көркем аударманы басқа аударманың түрлерінен (публицистикалық, ғылыми, техникалық) ажыратады. Осыған байланысты П. Ньюмарк аударманың екі әдісін белгілейді: семантикалық – ол түпнұсқа мен оның авторына бейімделген және коммуникативті – адресатқа бағытталған (Newmark, 1981). Семантикалық аударма тек қана көркем мәтіндерді аударуда емес, сонымен қатар басқа да саяси, заңгерлік мәртебесі мәдени маңызды «авторлық» мәтіндерді тәржіма жасауда қолданылады. Коммуниативті аударма өзара, тіларалық және мәдениаралық қатынаста іске асып, стандартты, дағдылы қалыптасқан сөз қолдануды пайдаланады. Сондықтан, «авторлық» мәтіндердің қасиеті – ол сөздің мәнерлілігі, ал авторсыз мәтіндерде – ақпараттық немесе персуазивтік.

Жалпы этномәдени ақпаратты, әсіресе ұлттық құндылықтарды жеткізуде көркем аударма кезінде аудармашы айтарлықтай кедіргілерге ұшырайды. Орыс тілінің экспрессивті сөзжасамының әртүрлі рефлекстері тілде жиі қолданыла отырып, өзге тілдерге аудару барысында көп қиындық туғызады. Себебі, орыс тіліндегі зат есім-деминутивтер сөйлеушінің эмпатиясымен байланысты күрделі эмоционалды-бағалы семантиканы білдіреді. Мысалы, М.Ю. Лермонтовтың «Тучи» өлеңіндегі алғашқы жолындағы Тучки *небесные, вечные странники!*

эмпатикалық мағынадағы *тучки* сөзі ағылшын тіліндегі *clouds* ‘тучи’ деген мағынадағы, баламалы сөзбен аударылады: *Clouds in the sky up there, rovers eternally...* (trans. by Puman). Ағылшын тілінде сәйкес келетін, кішірейту мағынасына ие *cloudlet* лексемасының бар болуына қарамастан, аудармашы саналы түрде оны қолданбайды, себебі ол ‘кішкентай көлемді бұлт’ деген мағынаны білдіре отырып, өз семантикасына бағалаушы және эмоционалды компоненттерді қоспайды.

Сонымен қатар, орыс мәдениетінде кішірейту мағынасын білдіретін қосымшалар арқылы жасалған қаратпа сөздер жиі қолданылады: *голубушка, котеночек, рыбка, миленькая* моя т.б. Қазақ менталитетіне тән *айналайын, қалқам, шырағым* сияқты сөздер функционалды балама бола алмайды, себебі орыс ұлтына тән мәдени ақпарат сақталмайды. Осыған байланысты, А. Алдашева көркем шығармадығы кейіпкердің сырт пішіні мен мінезін бейнелеуге, суреттеуге игерілетін екі тіл арасындағы лингвомәдени сыпаттардың аудармашы тарапынан ескерілуі және ескерілмеуі аударманың сапасын бағалау үшін негізгі межелердің бірі болады дей отырып, келесі лингвомәдени ерекшеліктерді белгілейді: а) образдың тірек компоненттерінің екі тілдегі сәйкестігін (*словно красная девица – қаздай сызылу*); ә) тірек-компоненттердің қолданымдық айырмашылықтарын (*как мокрая птица – жаураған торғайдай*); б) тірек-компоненттердің мағынасы жуық лексемалармен ауыстыру мүмкіндігін; в) ұлттық нышаны айқын образды тіркестердің функционалдық баламасын табу жайын (*как слепой котенок – жаңа туған күшіктей*) ұдайы қадағалап отыруды талап етеді (Aldasheva, 1998: 138).

Орыс тіліндегі *дом* сөзі бейтарап мағыналы болғандықтан баламасы дәл табылып, аударуда қиындық туғызбайды. Ағылшын тіліндегі *house* сөзіне қарағанда, орыс тіліндегі *дом* сөзінің мағынасы кең, бұл сөздің семантикасына «адамның өмір сүруі мен жұмыс істеуіне арналған кез келген құрылыс нысандары» деген ұғым енеді: *наше министерство – это высокий серый дом углу (біздің министрлік – бұрышта тұрған сұр үй); наш факультет переехал в новый дом, следующий за кинотеатром «Литва» (біздің факультет «Литва» кинотеатрынан кейінгі тұрған жаңа үйге көшіп кетті)* және т.б. Мұндай мәнмәтіндер жүйесінде *house* сөзін қолдануға болмайды, себебі *house* – бұл үй, ал сіздің жұмыс істейтін орныңыз – *building*.

Берілген сөздер семантикасындағы ерекшелікті Л.С. Бархударов келесідей түсіндіреді: «Орыс тіліндегі *дом* сөзінің баламасы ретінде ағылшын тіліндегі *house* бірлігін алуға болады; алайда бұл сөздер екі мағынада қолданылғанда ғана бір-бірімен сәйкес келеді: «ғимарат, құрылыс» мағынасында (каменный дом – *a stone house*) және «династия» мағынасында (Дом Романовых – *the House of Romanovs*). Қалған мағыналық қолданыстарда бұл екі сөз бір-біріне балама бола алмайды. Орыс тіліндегі *дом* сөзінің «домашний очаг» (отбасы – ошақ қасы), яғни «отбасын жинап, біріктіретін мекен» мағыналарға ие, ол ағылшын тіліндегі *home* сөзімен сәйкес келеді. Сонымен қатар *дом* сөзі ‘мекеме’ мағынасында қолданылады және осы мағына ағылшын тілінде нақты қандай мекеме екеніне байланысты ақпараттың мазмұнына сәйкес аударылады: *детский дом – childrens home торговый центр – commercial firm, сумашедший дом – lunatic asylum исправительный дом – reformatory* және т.б. (Barhudarov, 1969: 79-80).

Дом және *house* сөздері сөйлеу тілінде функционалды қолданысы жағынан да ерекшеленеді. Орыс тілінде *дом* сөзі кез келген мекенжайдың міндетті компонентін құрайды. Ағылшын тілінде дәл осы мәнмәтінде оның ешқандай баламасы жоқ және соған сәйкес аудармасы да берілмейді.

Орыс тіліндегі *дом* сөзінің кең қолданысқа ие болуы, соған сәйкес *house* сөзіне қарағанда сөз семантикасының да кең болуы, осы сөздің тіркесу ерекшелігі – шет тілін үйрену мен оқытуда біраз қиындықтар туғызады.

Дом және *house* сөздерінің мағыналық тұрғыдан кейбір сөйлеу жағдаяттарында бір-біріне сәйкес келуі және олардың бір тілден екінші тілге аударылуы–аталмыш зат немесе құбылыс туралы ұғым-түсініктің қалыптасуындағы мәдени ерекшеліктердің бар екенін ескеруіміз қажет. *Дом* сөзінің таңбаланатын ұғымның ағылшын тіліндегі *house* бірлігінің білдіретін мазмұны – екі түрлі халықтың ұлттық дүниетанымын, ұлттық мәдениетін айқындайды. Мысалы, *That morning she had a headache and stayed upstairs* сөйлемін түсіну және адекватты аудару ағылшындардың үйлері екі қабаттан тұратына (оның екінші қабаты – жатын бөлмелер, сондықтан да *upstairs*: баспалдақпен жоғары көтерілу) сәйкес келеді. Сөзбе-сөз аударылуы: *В то утро она имела головную боль и осталась наверху*. Ал функционалды-баламалы аудармасы келесідей болады: *В то утро у нее болела голова и она не вышла к завтраку*.

Нәтиже менталқы

Жалпы, аударма тілдер мен мәдениеттердің өзара әрекеттесу феномені ретінде үш негізгі деңгейлерге сәйкес бағаланады: *тіл – әлем – мәтін*.

Аударманың, әсіресе көркем аударманың, күрделі тұсының бірі – ол тарихи-мәдени ақпаратты жеткізу, белгілі біз сөз, тіркестің астарлы ақпаратын адекватты түрде ашып беру, оның мағынасын жоғалтпау. Мысалы, І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясынан алынған үзіндінің сәтсіз аударма үлгісін қарастырайық: «... он жеті жасар Әбілқайырды азулы тілектестері Дешті Қыпшаққа хан етіп ақ кигізге көтерді. Бақ құсы басына қонып, ақ түйенің қарны жарылды». М. Симашконың тәржімалауында жоғарыдағы үзінді осылай беріледі: «*Семнадцати лет от роду был поднят на белой кошме Абулхаир, в знак правозглашения его ханом. Птица счастья опустилась на его голову и в жертву был принесен белый верблюд*».

Әрине, сөзбе-сөз аудару ақ түйенің қарны жарылды тіркестің мағынасын және аударма мәтінінің мәдени коннотациясын бұрмалайды. Осындай маңызды тарихи-мәдени ақпараттың сәтсіз аударылуы аудармашының фондық білімінің жоқтығына дәлел. Ақ түйенің қарны жарылды – молшылыққа, қуанышқа, жақсылыққа, үлкен тойға кенелді деген мағынада қолданылатын дағдылы тұрақты тіркес, метафоралық мәні бар, ұлттық дүниетанымның бір көрінісі. Ал орыс тіліндегі аударма мазмұныны жақсылық, қуаныш емес, құрбандық шалу мағынасына қарай аударылған.

Аудармашының шеберлігі – ол оның коммуникативтік құзыреттігінің толық қалыптасуының көрсеткіші, оған тілді жақсы меңгерумен қатар фондық ақпаратты, яғни көркем шығармадағы сипатталып жатқан дәуірдің реалитеттерін, белгілерін білу және де сол тарихи-мәдени ақпаратты толық жеткізу үшін функционалды-баламалы аударманың менталдандыру тәсілі қолданылады. Тіл иеленушілердің санасында сөздің ұғымдық ақпаратымен қатар, сол ұғымға қатысы жоқ семантикалық бөлшектер жиынтығы лексикалық фонды құрайды. Аудармашының ұғымдық деңгейден, одан да күрделі, көп тармақты фондық деңгейге көшуі – оның шығармашылық ізденісінің көрінісі.

Зерттеушілердің пікірінше, «сөздің фонындағы семантикалық бөлшектерін аудару, көнеславян тілінен еңген сөздерді тәржімалауда қолданылуы қажет. Мысалы, *град* – стилис-

тикалық архаизм, оның орыс тіліндегі толық дауысты синонимі *город*, қазақ тіліне оны *қала* деген сөзбен-ақ аударарды. Алайда, ол сөздің тек қана тура ұғымын береді, сондықтан *город* – *қала* деп аударылуы тепе-тең. *Град* – ол тек қана қала емес, ол *көне шаһар*, көнеорыс сөйлеудің тілдік стилизация элементі, сондықтан да ол байырғылық, ұлылық қамтылған «жоғары» контексттерде кездеседі, орталық және де саяси тұрғыдан маңызы бар, көрнекті тарихи қайраткерлердің есімдерімен байланысты: *Петроград*, *Ленинград*, *Сталинград*, *Целиноград* және т.б. Көне орыс тілінде де осы сөздердің мағыналары сараланған: *град* – «бекініс, қабырға-қорған», ал *город* – адамдар өмір сүретін елді мекен. *Град* деген архаизмді аударғанда ментализациялану тәсілін қолдану – сөздің тарихи-мәдени ақпаратын толық бере алады, бірақ өлең шеңберінде оны жеткізіп айту мүмкін емес. Мысалы А.С. Пушкиннің «Медный всадник» поэма-сынан үзіндіде:

*Прошло сто лет, и юный град,
Полночных стран краса и диво,
Из тьмы лесов, из топи блат
Вознесся пышно, горделиво*

*1. Өтті жүз жыл. Балғын қала
Солтүстіктің сән-сәулеті,
Түнек нулы соларадан,
Бойлап шығып, ірге тепті*

*2. Жүз жылдай уақыт өтті,
Жап-жас «град»
Түн жақ елдің еркесі, әсем, сымбат*

Град – *шаһар*, қаладегенсөз. 1. Ғ.Орманов *град* лексемасын *қала* – *город* деген, сөздік баламасымен берсе, екінші аудармашы – М. Даулетбаев аударманың екі тәсілін бірдей қолданып отыр: транслитерация және түсініктеме. Егер екі нұсқада да *шаһар* деп аударылса – сол тәржімаланып отырған сөздің семантикасы мен коннотациясы сақталып, фондық ақпараты көрініс табатын болар еді, себебі *шаһар* – қазақ тілінде «көне қала» деген мағына береді. «Ал осындай тарихи-мәдени маңызы бар сөздерге түсініктеме қажет, бірақта поэтикалық шығарма шеңберінде, яғни мәтін ішінде берілсе ол көлемді және оқырманға қолайсыз болады, сондықтан ол кітаптың соңында, немесе әр беттің астында орын алуы тиіс» (аударма біздікі – С.М.) (Кипнова, 2016: 65). Біздің ойымызша, осындай тарихи-мәдени мәні терең ұлттық ақпаратты

басқа тілге тасымалдап, мағынасын ашу және дәлме-дәл бейнелеу сипаттама аударуды немесе жолма-жол түсіндіру тәсілдерін қолдануды талап етеді.

Көркем шығарманың мағынасы көпқабатты құрылғы іспетті стилистикалық амалдар мен ауыспалы мағыналардан, көркем сөз айшықтары мен сөз тәртібі, оның фоносемантикалық қасиеттері мен дауыс ырғағынан құралады. Аудармада осы композицияны толығымен тасымалдау мүмкін емес, сондықтан көркем шығарманы аудару барысында маңызды мәдени кедергілер пайда болады. Әсіресе метафора, аллегория, теңеулер және т.б. троптарды өзге тілдерге аудару біраз қиындықтар туғызады.

Мысалы: *«Жапан тұз, елсіз, жолсыз сардалада жалғыз түп ағаш өсіпті. Айлар, жылдар, не замандар жасапты. Әрбір көктем күніне үмітін артып, шат қуаты жапырағын жарып гүлін атыпты... талай жылдар өтіпті. Әр жылы гүлдері мен дәндері ұшып, тарап кетіп жатыпты. Сан жапырақ сарғая солып, жоқ болыпты. Бір заман сол айдаладағы жалғыз ағашқа жай түсіпті де жайрапты. Бар бұтақтан, гүл жапырақтан, дән-нәрден айырылыпты, ажырапты... шөл даланы жарып аққан дәригадай, игілік өмір үзілді. Сонау бір жақта тасты тақыр, жылтыр биік басына жалғыз шыққан алып шынар құлады»* – М.О. Әуезов. Абай жолы».

Ұлы ақынның өмірі мен жарық дүниемен қоштасуын сипаттауында коннотация тізбегін тудыратын авторлық метафора, аллегория, символды бейнелер қолданылып, табиғат көрінісі арқылы беріледі. Үзінді мәдени маңызы мол, қазақ халқының тарихы мен ұлттық дәстүрі бейнелейтін, қазақтың көркем прозасын жоғары деңгейге көтеріп, әлем әдебиетіне биік эстетикалық талғам, көркемдік қуат әкелген үздік туынды – «Абай жолынан» алынған. Осындай шығарманы аудару, оның мәдени өзгешелігі мен экспрессивті мәнін жоғалтпай, өзге тілде адекватты берілуі – ол тәржімашының өнері мен біліктілігі. Аталмыш үзіндінің аудармасы түпнұсқаның символикалық және коннотативті ерекшелігін сақталуына дәлел:

«В безлюдной и бездорожной степи росло одинокое дерево. Оно жило многие месяцы, долгие годы. С надеждой и радостью ракрывало оно свои листья навстречу каждой весне... Каждый год цвело оно, и цветы опадали, а семена его ветер уносил в широкий мир... Много раз желтели, сохли и облетали его листья. Но дерево жило и плодоносило вновь и вновь. Но вот однажды

молния ударила в одинокое дерево и расщепила его. Огонь спалил его ветви, уничтожил листья и семена. Благородная жизнь, подобная обильной реке, несущей свои животворные воды через иссыхающую от жажды пустынную степь, иссякла. Могучий чинар, одиноко выросший на голой, каменистой земле и поднявший вершину свою в сверкающую высь, рухнул» – М.О. Әуезов. Путь Абая.

Сонымен қатар, қазақ ұлттық этномәдени бірліктердің орыс тіліне аударылуы әртүрлі стратегияларды қолдануды талап етеді. Мысалы: Қ. Жұмаділовтің. Соңғы көш романында *«Естай әнге жан тәнімен беріле түсіп, дәл қасында аққудың көгілдіріндей боп отырған Дүрияға қарап қояды. Кенет көз алдында бір әсем сурет оянады. Күміс қанаттары күнге шағылып, дүниені күміс сыңғыр үнге толтыра, аспанда топ аққу ұшып бара жатқандай. Сол аққулар бірте-бірте төмендеп, мамырлап барып, аңсаған айдын көлге жетіп қонғандай бір елес...»*.

Осы үзіндіні аудару барысында аса білікті аудармашы А. Самойленко мағынаны күшейту техникасын қолдана отырып, орыс тілінің тілдік құралдары арқылы суреттейді:

«Тронутый до глубины души этой песней, Естай то и дело поглядывал на Дүрию, и впрямь похожую сейчас на лебедицу. Перед его мысленным взором всатал удивительная картина: сверкая под лучами солнца, поблескивая крыльями и наполняя мир серебряным звоном, в небе парит стая белых лебедей. Постепенно, снижаясь, они плавно опускаются на желанное большое озеро... Песня кончилась» – К. Жумадилов. Последнее кочевье.

Дәстүрлі этномәдени белгілермен қатар табиғаттық-климаттық жағдайлармен байланысты символдардың мәні терең болып келеді. Мысалы, жусан шөптің иісі туған жер, кеңбайтақ дала, балалық шақпен байланысты ассоциациялар туғызады:

«Сол-ақ мұң екен, Ақжанның жүрегі атқақтай соғып, машинаның ашық әйнегінен баяу желпігін самалмен бірге көптен ұмыт болып кеткен бір ғажайып иіс аңқып қоя берді. Кәдімгі бұрқыраған боз жусанның сарайыңды ашар жұпар иісі ... Тәңірім-ау, неткен жаңға жайлы, жүрекке қандай етене жақын, неткен қолтума таныс иіс мынау? Кенет кеңсірігі дуылдай ашып, жанарына шығылдап жас толып кетті» -Қ. Жұмаділов. Атамекен.

Табиғат әлемімен байланысты ұлттық символиканың бейнелі-ассоциативті әлеуетін аудар-

ма арқылы жеткізу эмоционалды-экспрессивті мазмұнымен қатар мәтін үндестілігін сақтауды қажет етеді:

«У Акжана внезапно забилося сердце, и он невольно предался мучительно-сладостному волнению чувств, в открытое окно машины вдруг повеяло полузабытым чудесным запахом. Это был терпкий аромат детства – аромат полыни... О, Аллах, какой же он приятный и естественный, как близок сердцу и душе. Скоро ощутил першение в носу и понял, что он сам того не желая, прослезился» – К. Жумадилов. Земля отцов.

Табиғат көріністерін сипаттау барысында әлемді субъективті қабылдау және бейнелеу көркем шығарманың ерекшеліктерінің бірі болып табылады. М.О. Әуезов. Абай жолынан мысал: *«Күз аспаны күнгірт, бұлыңғыр. Ауада дымқыл сыз бар. Таң салқыны қазір күздің суық желіне айналған. Маңайда қызарып солған құрайлар көп көрінеді. Бүрінен айрылған тобылғы да құқыл реңді. Ұзарып сарғайған селеу мен бозғыл коде, жусан – бәрі де жел лебінен қалтырайды. Бас шұлғып елбек қағады. Қара жел қуған қаңбақ кең жазықта көп бұлыңдап, тынымсыз кезіп, жосып өтеді. Таң жаңада атқан. Салқын түннің қалыңшығы жүргіншілердің аттарының тұяғын жылтыратып шашасына дейін суландырған»*

Жалпы табиғат көрінісін аудару мәдени кедергілерге жиі ұшырайды, себебі қоршаған ортадағы болып жатқан табиғат құбылыстары мен реалийлер ерекше ұлттық қасиеттерге ие: *қызарып солған құрайлар, ұзарып сарғайған селеу мен бозғыл коде, жусан, қара жел қуған қаңбақ және т.б.* Аудармада мәтіннің композициясын сақтау мақсатында баяу сипаттау, бейтараптандыру стратегиялары қолданылады:

«Осеннее небо пасмурно. Воздух пронизан сыростью. Холодный ветер усиливает резкую свежесть раннего утра. Уныло чернеет голыми ветвями потерявшая листья таволга, краснеет пересохший тростник. Кивая облетевшими головками, колышится под порывами ветра пожелтевшая полынь и ставший белесым ковыль. По поблекшей траве катится гонимое ветром перекасти-поле. День только что занимается. Обильная роса, рожденная холодной ночью, еще не просохла, ноги лошадей мокры до самых щеток, влажные копыта поблескивают в траве» – М.О. Әуезов. Путь Абая.

Мәдени маркіленген тілдік бірліктер мен құбылыстардың заманауи топтастыруында паралингвистикалық және вербалды құралдар (бет қимылы, ым, дене қозғалысы, дәстүр

мен әдет-ғұрып, этикет) ерекше орын алады. Олар қатысымның мәдени контекстісіне еңіп, маңызды мәдени ақпарат тасымалдайтын құралдар ретінде белгіленеді, сондықтан да мәдениаралық қатысымда пайда болатын жағдайларды қарастырып, оларды адекватты түрде жеткізуді талап етеді

Заманауи лингвистикалық аударма теориясында тәржімалау – мәтінді бір мәдени жүйеден екінші мәдени жүйеге аударатын үдеріс болып табылады. Аудармашы екі мәдени ортасындағы «көпір» тәрізді мәдениаралық қатысымды жүзеге асырып, жеңілдетеді. Ол мәдениаралық қатысымға белсенді қатыса отырып, бір тілдік мәдениеттің белгілерін екінші тілдік мәдениеттің белгілерімен жеткізеді.

Аудармашының шеберлігі – ол оның коммуникативтік құзыреттігінің толық қалыптасуының көрсеткіші, оған тілді жақсы меңгерумен қатар фондық ақпаратты, яғни көркем шығармадағы сипатталып жатқан дәуірдің реалийлерін, белгілерін білу және де сол тарихи-мәдени ақпаратты толық жеткізу үшін функционалды-баламалы тәсілін қолданады. Ал тіл иеленушілердің санасында сөздің ұғымдық ақпаратымен қатар, сол ұғымға қатысы жоқ семантикалық бөлшектер жиынтығы лексикалық фонды құрайды.

Мәдениаралық қатысымда қабылдаушы мәдениетте белгілі прецедентті мәтіндер мен жағдайлардың болмауымен шартталған мәдениаралық ауысулар болуы – заңды құбылыс, сондықтан арнайы аударма амал, тәсіл мен әдістерін қолдануды талап етеді.

Қорытынды

Аударма алдына қойылған міндетті іске асырған жағдайда ғана сәтті деп есептеледі және дәл осы міндетті шешу үшін аударма стратегиясы таңдалады. Қарым-қатынас жасау барысында сұхбаттасшы адамдар бір-бірімен тіл табыса алмай, әртүлі тілдерде сөйлескендей болады. Ол коммуникацияға қатысушылар үшін тілдік таңбалардың «жасырын семантикасы» және сонымен байланысты ассоциациялар мен презумпциялардың әртүрлі болуына байланысты. Сондықтан, аудармашының коммуникативтік және лингвистикалық құзыреті мәдениаралық қатысым үдерісінің ажырамас бір бөлігі болып табылатын аударманың сапасын бағалайды. Сапалы аударылған шығарма қай кезде болсын оқушылар үшін үлкен сұранысқа ие болады. Әрі жұрт қызыға оқитын аударма болғандықтан, мәдениаралық қатысымның басты көрсеткіші ретінде танылады.

Әдебиеттер

- Кусаинов А., Сарыбаев Ш. Вопросы перевода. Библиографический указатель. – Алматы: РИК КАО им. И. Алтынсарина, 1999. – 230 б.
- Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. – Алматы: Арыс, 1998. – 215 б.
- Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: Учеб. пособие. – М.: Слово/Slovo, 2000. – 624 с.
- Newmark P. Approaches to Translation. – Oxford, 1981. – 354 p.
- Бархударов Л.С. Двенадцать названий и двенадцать вещей // Русский язык за рубежом. – 1969. – №4. – С. 79-80.
- Кийнова Ж.К. Казахстанская Пушкиниана в контексте художественного перевода: учебное пособие. – Алматы: Қазак университеті, 2016. – 110 с.

References

- Aldasheva A.(1998) Audarmatanu: lingvistikalıqjanelingvomadeninaseleler. [Translation studies: Linguistic and Cultural problems] Almaty: Arys, 215 b.(In Kazakh)
- Barhudarov L.S. (1969) Dvenadcat' nazvanii I dvenadcat' veshei. [Twelve names and twelve things] Russian abroadNo 4, (79-80). (In Russian)
- Kiynova J.K. (2016) Kazakhstanskaia Pushkiniana v kontekste hudojestvennogo perevoda: uchebnoe posobie. [Kazakhstan Pushkiniana is in the context of artistic translation: train aid] – Almaty: Qazaq universiteti, 110 p. (In Russian)
- Kusainov A., Sarybaev Sh. (1999). Voprosyperevoda. Bibliograficheskiukazatel'[Questions of translation. Bibliographic pointer] Almaty: RIK KAO im.I.Altynsarina,230 p.(In Russian)
- Newmark P. (1981) Approaches to Translation. Oxford.1981, 354 p
- Ter-Minasova S.G. (2000)Iazik I mejkulturnaia kommunikacia: Ucheb.posobie. [Language and cross-cultural communication : Studies. manual] M.: Slovo, 624 p. (In Russian)